

Рецензії

СВІДЧЕННЯ ЕПОХИ: “УЧИТЕЛЬНЕ ЄВАНГЕЛІЄ” КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО ТА ЙОГО СУЧАСНА УКРАЇНОМОВНА ВЕРСІЯ

**Транквіліон Ставровецький К. Учительне Євангеліє. –
Львів: Свічадо, 2014. – 679 с.**

Кирило Транквіліон Ставровецький заслуговує нашої уваги насамперед як талановитий проповідник і письменник, який не цілком вписувався у традиційний контекст східного православ'я, засвідчуючи ті зміни в українському церковному житті, які були зумовлені ренесансними й реформаційними процесами. Нещодавно у Львові в перекладі сучасною українською мовою вийшло його “Євангеліє учительне” – одна з найоб'ємніших і найрезонансніших книжок письменника, якою він збагатив не тільки церковну традицію, а й українську барокову літературу й українську філософську думку загалом.

Як талановитий автор Кирило Ставровецький представлений насамперед працями Сергія Маслової, а також німецького дослідника Гартмута-Ніколауса Трунте, однак його творчого доробку не обходить жоден історик української літератури. Дмитро Чижевський у своїй “Історії української літератури” згадує Ставровецького як майстра барокової поезії, а в розділі “Проповідь”, не називаючи його імені, подає таку характеристику барокової проповіді, яку цілком підтверджує “Євангеліє учительне”: “Проповідник мав на меті вразити слухача, вдарити по його розуму або почуттю, – це потрібне було і для того, щоб розворушити увагу, і для того, щоб цю увагу утримати: слухач у ці неспокійні часи був зайнятий іншими, нецерковними інтересами, мав уже досить широку сферу світського життя, що не перебувала під контролем церкви” [4, 281].

Про різні грані творчої спадщини Кирила Ставровецького писали свої дисертації Леонід Пилявець і Тетяна Трофименко, цілу низку проблем, пов'язаних із цим автором, порушено у статтях Валерії Нічик, Івана Паславського, Богдани Криси, Володимира Литвинова, Максима

Дойчика, Ірини Жеребило, а також авторки цих рядків. Проте не буде перебільшенням ствердити, що твори Ставровецького становлять невичерпну скарбницю вагомих свідчень щодо явищ і процесів української культури не лише другої половини XVI – першої половини XVII ст., а й тих, що значно виходять поза ці історичні межі.

Облишимо для іншого випадку досі ще не вичерпану суперечку про наявність і зміст епохи Відродження в українській культурі, а зосередимось на аналізі кількох цікавих для нашої теми тверджень та ідей допитливого свідка цієї епохи. Мова йде про світогляд людини – церковного діяча, який, надихнувшись ідеями ренесансного, точніше – громадянського гуманізму, відчув себе громадянином, відповідальним за стан всього суспільства. Своє “Євангеліє учительне” автор адресував насамперед людям, які уміють мислити, аналізувати, керуються у своїх діях не лише вірою в Боже Провидіння, а й у свою можливість використати сповна головний Божий дар – “самовластіє”, власну волю на те, щоб змінити своє життя на краще, відповідне Божим заповідям, отже, і побудувати справедливіше суспільство. Важливо, що для автора “Євангелія учительного”

земне життя не виступає долиною сліз і страждання, а нивою, на якій людина, докладаючи інтелектуальних і фізичних зусиль, плекає урожай християнських чеснот.

Навмисне вдаємося до такого піднесеного стилю, щоб потрапити в річище висловлювань самого Кирила-Транквіліона, адже свої проповіді він написав у стилі бароко, найвідповіднішого для наголошення на урочистості моменту церковної проповіді або читання Святого Письма вдома, на зразок: “Ця книга, немов труба богогласна, що сповіщає опір світодержцям і владі темряви, лякає полки сатани, і меч двогострий, що всяку нечесність і незаконність хули єретичної відсікає і блиском своїм страшить не лише катів і царів земних, але й самих демонів”. Або: “Немов глибина моря невичерпна, так і діяння благодійні цієї книги невимовні” [3, 21]. Відразу зауважимо, що український переклад книги майстерно передає барвисту красу барокової символічної мови автора, що можна і треба завдячувати старанням філологів-перекладачів – Богдани Криси, Дарії Сироїд і Тетяни Трофименко.

Той факт, що Ставровецький відчував народження громадянського суспільства, провісниками якого були братські громади і школи тогочасної України, засвідчений його переконанням у цінностях мудрості. У включеному в пізнішу книгу “Перло многоціннеє” (1646) вірші “Похвала о премудрости троякой, во віці сем явленной” автор вважає, що мудрість виступає природженим феноменом людини, тоді як премудрість – це винятковий Божий дар, даний пророкам, апостолам і правовірним теологам: “О мудросте преславнійшая, / Над злато і каменіє драгоє чеснійшая! / Тобою мучителі народом розказують / І немощні сильних без труда зв’язують. / Ти царей держава / І худародних вічна слава” [2, 273].

Перекладене з церковнослов’янської мови “Евангеліє учительне” складається з двох частин. У першій – вміщені 69 повчань на недільні та інші дні цілого року, на рухомі свята, починаючи з неділі про митаря й фарисея і закінчуючи 32 неділею після П’ятдесятниці. У другій частині зібрані 36 повчань на постійні свята, присвячені пам’яті святих і пов’язані з ними дні тижня, починаючи від першого вересня й закінчуючи двадцять дев’ятим серпня, а також

додані ще по кілька проповідей на різні випадки, наприклад, на освячення церкви, похорон, постриг у ченці. Всього у книгу ввійшли 109 проповідей. Кожна проповідь, як правило, містить євангельський текст і його тлумачення, поділене на дві частини, які автор рекомендує читати в церкві окремо. Щодо євангельського тексту, то тут автор часто допускає певні зміни, відступи, іноді євангельський текст замінюється уривком з іншої книги Святого Письма або рядками церковних піснеспівів.

Найбільшу увагу світського дослідника, на наш погляд, привертають ті тексти, де автор порушує й осмислює теми із сучасного йому суспільного життя: характер поведінки й мислення людини, її моральні й духовні критерії. Він переконує, що “належить цю книгу душеспасенну не лише в церкві, а й в домі своєму мати кожному правовірному християнинові. Перечитуй часто, повчайся в Господньому законі день і ніч. І пізнавай істину” [3, 22], і запрошує: “...Прийміть з любов’ю цю книгу душеспасенну і прочитайте старанно з увагою і з духовним розмислом” [3, 21], “діяння благодійні цієї книги невимовні, сам це пізнаєш, ласкавий читачу, якщо ввійдеш розумом у внутрішні скарби її” [Там само].

Автор “Евангелія учительного” надає проповіді велике значення як моральному керівництву в житті, особливо ж рекомендує усне повчання, яке дуже потрібне в церкві, – воно тут набагато цінніше, ніж прочитане вдома. Проповідь Ставровецький вважає найважливішою прикрасою Божого дому, тому священник-проповідник не повинен лінуватися не тільки повчати людей, а й сміливо викривати будь-яке беззаконня, що робить проповідь особливо актуальною й злободенною. Його “Евангеліє учительне” можна вважати зразком таких проповідей.

Із тексту проповідей видно, що автор книги інстинктивно відчував потребу суспільства в таких моральних настановах, де слухач і читач помітив би не тільки приклади переживань святих-мучеників чи подвиги їх во ім’я торжества справедливості й християнських чеснот. Він прагнув дати матеріал для роздумів, вселити оптимізм своїм сучасникам, яким доводилось жити в умовах різного роду протистоянь, ворожнечі і зради.

Людина потребувала мудрого слова-настанови, яке би вселяло надію на порятунок у неспокійному житейському морі, давало прості й зрозумілі поради пошуку суспільної злагоди й миру. Важливо, що Транквіліон не прагне нагнати тривожну ситуацію, він пише і промовляє про те, що близьке й знайоме кожному, що кожен може осмислити й змінити, свято віруючи, що висловлене на письмі та проголошене у проповіді зло вже затавроване, і це може бути першим кроком до його подолання.

Як видно із передмови до читача, автор керувався у своїй праці насамперед любов'ю до ближнього, бажанням врятувати своїх сучасників від захоплення єретичними вченнями, що стали у той смутний час надто популярними: "Ніщо інше, лише любов до ближнього і людське спасення подвигли мене на те, бо око моє бачило в роду моєму багато таких чоловіків обох станів, світського й духовного, які подалися за чужими науками і за різними постилами, ворожими Церкві Божій: аріяньськими, понурськими й кальвіністськими" [3, 19]. Автор "Євангелія учительного" свідомий небезпеки, на яку наражається, адже "диявол підняв на мене люту боротьбу через деяких людей маломудрих і задрісних з роду мого та інших, невдячних і простотою дурости затуманених, дуже роз'ятрив гнівом і нагострив язик їх хулою на святе. І не лише це, а й смерті віддати мене через цю книгу замислили" [3, 19]. Ці гострі слова на хулителів увиразнюють значення подвигу Ставровецького не тільки для свого часу, а й для нас, адже книга стала насамперед документом непрості епохи в житті українського суспільства. Що вона адресована саме українській суспільності, свідчать скарги автора у передмові на своїх гонителів-невігласів: "Їх огудного язика слово гниле... промчалось всюди, по всій землі руській, збурюючи міста й народ посполитий, бунтуючи проти мене, породжуючи докори, приниження, насмішки й наклепи, оббріхування, пробуджуючи огиду до книги цієї... Такі люди лукаві... роблять поголос, розписують листи по містах, повні блюзнірства і брехні" [3, 20]. Цими гонителями-невігласами автор "Євангелія..." вважає передусім консервативних православних ієрархів,

які всіляко противились впровадженню проповіді в церкві під час богослужіння, а також своїх хулителів серед священників. Надто суворо розкритикувало твори Транквіліона московське духівництво, його праці неодноразово рецензувались, заборонялись, на них писали образливі рецензії не дуже освічені попи, що детально описує в Сергій Маслов [1, 172-195]. Розуміючи небажання своїх гонителів навчатися, сприймати нове і цим збагачувати своїх слухачів та самих себе, Кирило красномовно пише: "Вони, немов кроти, у темряві застарілого безумства ховаються, не бажаючи оновитися" [3, 20]. Гоніння й незрозуміння були чи не основною причиною розриву з православ'ям і переходу Ставровецького близько 1626 р. до уніатської церкви.

Його вболівання за стан православної церкви в Україні відчужаються досить виразно на сторінках "Євангелія учительного". Ослаблена переходом зі східного на латинський обряд українських знатних родів після Люблінської унії, православна церква в Україні в часи Ставровецького перебувала в дуже скрутному становищі. Цим скористалися прихильники різних протестантських сект, про що з розпачем згадує принагідно Кирило в одній із проповідей: "Горе мені – мало сьгодні знайдеш вірних серед людей! Адже багато продало віру за кухлем пива аріянам, і понурцям, і кальвіністам" [3, 270-271], а ще більше спокусилися на знатні титули в Речі Посполитій: "І так є нині в нас суєтні люди і безумні, котрі свою віру й благочестя зраджують за суєтні імена й непотребні назвиська. Один говорить: я ловчий! Інший: я підчаший! Ще інші собі назвиська за віру купують. Хіба може бути безумство більше! Що ж ловчий? Лише псар і псів годувальник! Що ж підчаший? Лише корчмар, який наливає і проливає, п'яницям прислуговуючи" [3, 270]. Так гостро Кирило осуджує тих, які в обмін на королівські милостиві титули запродали традиційну віру своїх предків – православний східний обряд.

Ставровецький свідомий того, що слабкість церкви й непевність суспільної ситуації особливо загострює потребу в освічених, відважних і відповідальних керманиках, які очолюють церкву, образно кажучи – сприяють Христові як главі церкви у Його нелегкій праці.

З історії церкви відомо, що єретики тоді панують, коли слуги Христової церкви слабкі і втрачають пильність. Давні Отці, згадає Кирило, були сильні воїни, і через собори осуджували ересі Симона Волхва, Манахія, Арія, Македонія, Савелія, Євномія, Аполинарія, Несторія та інше “кляте насіння”, наче кукіль у пшениці. “Нехай же нині посоромлені будуть сини єретичні, ворожий кукіль, аріяни й понурці, зі своїми Социном, і Статорієм, і Смарцієм... Адже цей кукіль і спокуси ворожого зерна нині вкоренилися й серед народу руського й багато чистої пшениці на свою злобу навернули, і підкорили звабливими словами своїми й неправдивим ученням” [3, 332].

Ці слова проповіді й нині звучать актуально, бо ширяться в Україні різні секти, і їхні проповідники здобувають прихильників на тлі розбрату й взаємного поборення чотирьох християнських церков східного обряду.

Що могло обурити сучасників Кирила у проповідях-повчаннях, написаних на матеріалі Євангелій і творів Отців церкви, здогадуємось із детального розгляду їх змісту. Завдяки майстерному перекладу він став зрозуміліший для читача й дослідника нашого часу, тому довідуємось, що увагу автора проповідей привертало зболенні проблеми, які викликали тривогу, заважали думати про спасіння й готуватися до нього. Найбільше його турбують вади й гріховні вчинки тих, кому належало бути прикладом для мирян і посполитих людей. Він вболіває за чистоту місії церкви як спасителя грішних душ, тому гнівно викриває негідні християнина вчинки душпастирів – священиків, монахів, ієрархів, осуджуючи насамперед їхнє захоплення світськими справами й принадами. Корабель-церкву в бурхливому морі ересей і інших загроз можуть врятувати чесні й освічені слуги Христа, свідомі свого невігластва й лінощів, які вони повинні побороти. Поки у церкві були “святі мужі, премудрі вчителі й казнодії солодкомовні”, вона процвітала, але “прийшли після них люди лукаві й ліниві працівники в винограднику Господньому, вожді сліпі, неuki, п’яниці, сріблολюбці, плотолюбці, які більше для жінки й дітей працюють, ніж для Бога; і про це більше старається й думає, ніж про стадо Христове й про

науку збавенню: на жінках їхніх і доньках ризи світлі, пояси золотом куті, а в церкві книги подерті, а в іншій – і таких не знайдеш. Такий усі дні життя тільки про посаг думає, а про книгу учительну й не гадає” [3, 353], – розпачливо висловлюється проповідник, і багато хто міг ці слова вважати звернутими до себе.

Багато місця у проповідях відводить Ставровецький осуду багатства, нажитого нечесним шляхом – обманом, обкраданням церкви, присвоєнням пожертв, а найбільш прикрим і гріховним він вважає те, що ці накопичені багатства світські та церковні ієрархи розтринькують на плотські втіхи, не дбаючи про майбутнє ні церкви, ні суспільства. Особливе обурення викликають у нього недбальство й лінощі тих, хто не працює на благо суспільства, а “свій розум і премудрість звернуть на злобу і хитрість світу цього”: “Одні мають славу світу цього й багатство – могли би будувати школи і науку поширювати, друкарні влаштовувати, книги друкувати, Церкву Божу премудрістю збагачувати, тих, хто науки потребує, втішати. Горе мені, що не бачу нині нічого з цього, адже якщо розумом це й приймають, однак серце своє і волю звертають на обжирство й пияцтво, помноження дармоїдів, похлібників, і запряжених колісниць, збільшення скарбу, аби вороги покрали...” [3, 370-371]. Ставровецький вважає негідними прощення тих християн, які лінуються старанно працювати, виконувати свої обов’язки – він не щадить ні представників церкви, ні ремісників, які не передають свого вміння іншим. Про лінивих учителів і п’яниць він написав окрему проповідь, де докладно охарактеризував їхні вади, застерігаючи проти безвідповідальності й небажання працювати на благо суспільства: “Ти, що нині сидиш у блудилищах і корчмах, розумом затьмарений без страху Божого... а тільки день і ніч поглядаєш, де вино розливають у корчмах, – і швидше там опиняєшся, ніж біля престолу... душі людські можеш зрадити, віддаєш їх на смерть через недбалість свою і пияцтво прокляте” [3, 373]. І таких звинувачень сповнені багато проповідей. У деяких із них Кирило полемізує з тими священиками, які цураються усної проповіді, бо для її проголошення потрібна особлива

вправність і відповідальність. Тих, хто відкидає усну проповідь як “єретичне діло”, він називає “невігласи ненавчені”, бо справжні проповідники “мають розум, просвітлений світлом і повен Премудрості Небесної, і язик, прикрашений солодкими словами, нагострений правдою”, а читане повчання “вимушено нині у церкві встановилося, бо не стало справжніх і премудрих учителів”, “бо багато неуків, лжепастирів не хочуть ані читати повчання у Церкві, ані з книг людей навчати, лише спішать до об’їдання і пияцтва, у рабство до живота” [3, 465].

Як бачимо, Ставровецький закликав сучасників до наполегливої праці з глибокою вірою в мудрість людини, у її можливості змінити себе і світ знаннями й активними діями. Реформування української церкви мислитель вважав можливим через освіту, помноження знань богословських і світських, через активну участь церковних діячів у моральному вдосконаленні суспільства, у вихованні свідомого й відповідального громадянина.

Небажання навчатися, байдужість і безвідповідальність духовних і світських наставників громади Ставровецький вважав справжнім суспільним лихом, яке поряд із неправедними накопиченнями багатства здатне погубити людську душу. Такі думки мислителя служать пересторогою і нашим сучасникам, як і його нарікання на запродавців батьківщини, що прирівнюються до зрадників Христа: “Цих страшних слів дуже бійтеся нині всі ви, що не лише Христа соромитеся, але й роду батька і матері, і від єства свого втікаєте. Якщо хтось русин – соромишся його, це ж і тих, які тебе світові показали і з трудом вигодували, соромишся, кого належить тобі великою честю шанувати” [3, 85].

Проповіді Кирила можуть бути свідченням не тільки ідейних протистоянь, а й побуту тих часів, адже він докладно, як це притаманне стилю бароко, описує звички, побутові тонкощі, одяг і прикраси своїх сучасників. Його обурення викликають багачі, які свої маєтки витрачають “не на поховання вбогих і мандрівців, а на перелюбство, гру в кості, пиятики, на непотрібні речі, як-от: килимами псів укривають, в золото вбирають ослів і коней” [3, 194], або жінки, які “не милосердя і чеснотами себе прикрашають, а золотом, перлами

й одягом коштовним”, “хвіст дорогого шмаття тягнеш за собою і пахощі”, зваблюючи “душі незміцнілих юнаків, дозволяєш їм перелюбствувати”, не задумуючись, що “прикраси твої й одяг дорогий, і золоті гривні... біду коять підручним вашим і вбогим сиротам і вдовицям” [3, 197-198]. Не для того існує церква, щоб у ній показувати багатство тлінне – переконаний проповідник, золото затьмарює розум, навіює страх, милостиня й співчуття убогим більш потрібні, ніж золотий посуд у церкві [3, 282, 326 та ін.]. Особливо гнівно Ставровецький осуджує захоплення чаклунством, магією, пишними обрядами над могилами померлих, коли влаштовують розкішні бенкети чи видовища, вдовольняючи свій гонор і марнославство. Дуже по-сучасному звучать спостереження Ставровецького про владу: “А нині наші зверхники через мамону, через жінок і родичів приймають честь... є бо деякі у нас безумці, які й душу зраджають, і віру погубляють, за те лише, щоб на короткий час мати владу цього світу” [3, 95]. На прикладах стосунків Христа з апостолами та їх рідними проповідник навчає владомощців “навіть заради родини нічого не обіцяти своїм ближнім” [3, 94], і наголошує, що “почесті людину засліплюють”.

Не може не зацікавити й не зворушити увага проповідника до повсякденного земного життя людини – ті місця його повчань, де він торкається тем любові й кохання: “Любов природна – коли мати любить дитя й дитя любить матір, і брат – брата й сестру, і чоловік – жінку, і жінка – чоловіка... Духовну ж любов не всі мають, а тільки одні християни, які люблять ближніх і ворогів. Належить, отже, знати, що любити ближнього свого значить не завдавати йому жодної шкоди, і зла на ближнього свого не замишляти, і ніякої кривди йому не чинити” [3, 387]. Застерігаючи перед перелюбством, блудом, прославляючи цноту молодих людей, Ставровецький навчає, що Бог освятив подружнє життя як природне продовження роду. Одним із перших українських мислителів він наважився (на початку XVII ст.!) підняти голос на захист жінки: “Муж повинен любити свою жінку як своє тіло, як Христос полюбив свою Церкву і себе передав за неї на смерть. Також і жінка – тіло мужа свого,

бо з ребра і плоті його створена. Через те повинен чоловік мати жінку свою... не за голову, ані за підніжку і рабиню, але за серце, і всіляку честь віддавати їй, як немічній посудині” [3, 658]. Тут можна зауважити, що порівняння з “немічньою посудиною” – не дуже вдалий переклад-калька, варто би пошукати інший відповідник у сучасній мові, наприклад, “тендітнішою”, чи “ніжнішою”. Щодо місця й ролі чоловіка, як його уявляє жінка, то слова Транквіліона цілком відображають реальний стан патріархальної української сім’ї: “А жінка знову повинна боятися чоловіка свого й у честі великій мати його – як голову, і славу дому його, і всілякий послух віддавати йому, і за заповідями його ходити, паном його називаючи” [Там само]. Ставровецький бачить сім’ю найпотужнішою опорою для людей, які

її створили, він наголошує, що обоє зобов’язані допомагати одне одному і у хворобі, і в нещасті, не покидати в горі й убогості, а вірно служити одне одному у спільній любові. Такі відносини в сім’ї збагачують людину, роблять її стійкішою у життєвих випробуваннях – переконаний мислитель.

На завершення варто звернути увагу на вступне слово Богдани Криси, у якому читач знайде відомості про життя й діяльність Кирила Транквіліона Ставровецького, про історію дослідження його текстів, а також посутню характеристику його трьох основних книг, що допоможе увійти у багатий і цікавий світ видатного майстра слова та філософа кінця XVI – першої половини XVII ст. Кирила Транквіліона Ставровецького.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Маслов С.И.* Кирил Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К.: Наукова думка, 1984. – 245 с.
2. *Транквіліон-Ставровецький К.* Похвала о премудрості троякой, во віці сем явленої // *Українська література XVII ст.* – К.: Наукова думка, 1987. – 605 с.
3. *Транквіліон Ставровецький К.* Учителське Євангеліє. – Львів: Свічадо, 2014. – 680 с.
4. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 479 с.

Отримано 29 жовтня 2015 р.

Марія Кашуба
м.Київ

